СЕКЦІЯ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО БАЛАНСУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

Зеркіна О.О.
кандидат економічних наук, доцент, докторант,
ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень
Національної академії наук України»

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-573-3-41

ІНСТИТУЦІЙНІ «ПАСТКИ» НА АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ РИНКАХ УКРАЇНИ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Актуальність дослідження. Повоєнне відновлення України потребує не лише фізичної реконструкції інфраструктури, а й глибокої інституційної трансформації економічних систем. Агропродовольчий сектор, що забезпечує 59% валютних надходжень країни [1], функціонує в умовах численних інституційних деформацій, які знижують ефективність ринкових механізмів та гальмують перехід до моделі сталого розвитку. Концепція інституційних пасток (institutional traps), розвинута в неоінституційній економічній теорії [2], дозволяє ідентифікувати стійкі неефективні рівноваги в економічних системах та обґрунтувати механізми їх подолання.

Мета дослідження – ідентифікація інституційних пасток на агропродовольчих ринках України та обґрунтування механізмів їх подолання в контексті повоєнного відновлення та європейської інтеграції.

Теоретичні засади. Інституційна пастка – це стійка, але неефективна норма (інститут), що самопідтримується завдяки ефекту координації (чим більше агентів дотримуються норми, тим вигідніше її дотримуватися), ефекту навчання (зниження трансакційних витрат зі зростанням досвіду) та ефекту сполучення (взаємозалежність із суміжними інститутами) [2]. Lux & Sunega [3] на прикладі постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи показали, як короткострокова політика може створювати довгострокові структурні зміни та ставати бар'єром для ефективних реформ. Tian & Chen [4] розглядають інституційну пастку як результат порушення балансу між державою та ринком, що призводить до застою економічної

трансформації. Дослідження Revilla Diez та співавторів [5] засвідчили, що в Україні регіональна варіативність інституційної якості суттєво впливає на інвестиційні рішення та ефективність бізнес-процесів.

Результати дослідження. На основі аналізу функціонування вітчизняних ринків зернових і хлібних продуктів ідентифіковано систему інституційних пасток:

1. Пастка сировинної спеціалізації. Україна експортує переважно сировинну продукцію (зерно, олійні культури), втрачаючи потенціал створення доданої вартості. У 2024 році частка продукції з високою доданою вартістю в агроекспорті становила лише 18% [1]. Liu та співавтори [6] зазначають, що для подолання пастки середнього доходу та сировинної спеціалізації критично важливим є перехід від топ-даун інноваційної політики до визнання ролі ринків, приватних підприємств та сприятливих інституційних умов. Mykhailova та співавтори [7] наголошують, що українському аграрному сектору бракує «кластерної моделі», яка забезпечила б ефективність виробничих відносин та мінімізувала появу неефективних інститутів.

2. Пастка тіньового товароруху. На ринку хліба та хлібобулочних виробів частка тіньового сектору сягає 40–50% [8]. Нерегламентований товарорух дозволяє уникати ПДВ, санітарних вимог, трудового законодавства. Механізм самопідтримання: тіньові виробники мають цінову перевагу → легальні виробники втрачають ринок або переходять у тінь → держава недоотримує податки → послаблюється контроль. Panman [9] у дослідженні неформальних ринків нерухомості показала, що неформальні інституційні механізми можуть бути ефективними для забезпечення прав власності, але неефективними для підтримки якості – що створює «соціальну дилему», яка утримує систему в стані низької якості.

3. Пастка монопсонії в закупівлях. Концентрація зернотрейдерів створює монопсонічну владу над виробниками. П'ять найбільших експортерів контролюють понад 60% зернового експорту. Фермери отримують 35–40% споживчої ціни продовольства порівняно з 45–50% у країнах ЄС [10]. Механізм самопідтримання: низькі закупівельні ціни → декапіталізація фермерських господарств → зростання залежності від трейдерів → посилення монопсонії.

4. Пастка деградації ґрунтів (соціально-екологічна пастка). Короткострокова оренда земель (середній термін 5–7 років) не стимулює інвестиції у відновлення родючості. Щорічні втрати гумусу становлять 0,5–1,0 т/га, 57% орних земель еродовані [11]. Graziano та співавтори [12] на прикладі аргентинських річок показали, що соціально-екологічні пастки формуються через взаємодію множинних стресорів та неефективного управління, що створює надстійкий, але небажаний стан системи.

5. Пастка регуляторної невизначеності. Часті зміни «правил гри» (мораторій на продаж землі, експортні обмеження, зміни податкового режиму) підвищують невизначеність та скорочують горизонт планування. За період 2014–2024 років режим оподаткування аграрного сектору змінювався 7 разів. Chen & Tian [4] визначили, що подолання інституційної пастки потребує реконструкції моделі державного управління – переходу від всеохоплюючого до сервісного уряду через визначення чітких меж між державою та ринком.

Механізми подолання інституційних пасток. Війна створила «вікно можливостей» для інституційної трансформації через руйнування старих рівноваг. Davila [13] у дослідженні продовольчих систем Філіппін показав, що подолання інституційних пасток потребує зміни дискурсу від ринкової продовольчої безпеки до продовольчого суверенітету. Пропонуються такі механізми:

Подолання сировинної пастки: диференційоване мито на експорт сировини vs. продукції переробки; державні гарантії для інвестицій у переробні потужності; стимулювання створення кооперативів вертикальної інтеграції; кластерна модель розвитку агросектору [7]; визнання ролі ринків та сприятливих інституційних умов [6].

Подолання тіньової пастки: РРО/ПРРО для всіх торговельних точок; фіскальні стимули для легалізації (податкові канікули, спрощена реєстрація); посилення відповідальності за порушення санітарних норм.

Подолання монопсонічної пастки: розвиток біржової торгівлі та форвардних контрактів; підтримка обслуговуючих кооперативів; антимонопольний контроль концентрації у зерноторгівлі.

Подолання соціально-екологічної пастки: стимулювання довгострокової оренди (7+ років) через диференційоване оподаткування; еко-схеми за моделлю САР ЄС; обов'язкове страхування родючості; системне планування на рівні водозборів [12].

Подолання регуляторної пастки: закріплення «регуляторного мораторію» на зміни правил протягом 5 років; імплементація acquis ЄС як стабільного орієнтиру; інституційна незалежність регуляторних органів; реконструкція моделі державного управління [4].

Висновки. Ідентифіковано п'ять ключових інституційних пасток на агропродовольчих ринках України: сировинної спеціалізації, тіньового товароруху, монопсонії, соціально-екологічну (деградації ґрунтів) та регуляторної невизначеності. Повоєнне відновлення та євроінтеграція створюють унікальне «вікно можливостей» для виходу з цих пасток через комплексну інституційну трансформацію. Запропоновані механізми подолання пасток мають бути інтегровані до Стратегії розвитку сільського господарства до 2030 року та операційних планів її реалізації.

Список використаних джерел:

1. Functioning of Ukraine's Agricultural Sector in 2024. NISS. 2025. URL: https://niss.gov.ua/en/news/statti/functioning-ukraines-agricultural-sector-2024

2. North DC. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press; 1990. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678

3. Lux M., Sunega P. Public Housing in the Post-Socialist States of Central and Eastern Europe: Decline and an Open Future. *Housing Studies*. 2014. Vol. 29 (4). P. 501–519. DOI: https://doi.org/10.1080/02673037.2013.875986

4. Chen X. & Tian G. The Nature and Avoidance of the "Middle Income Trap". *Front. Econ. China*, 2014, 9 (3), 347–369. DOI: https://doi.org/10.3868/s060-003-014-0018-3

5. Diez, J. R., Schiller, D., & Zvirgzde, D. Doing business in Ukraine – multinational companies in the trap of regional institutions? *Environment and Planning C: Government and Policy*. 2016, 34 (4), 638–655. DOI: https://doi.org/10.1177/0263774X16642447

6. Liu X., Serger S.S., Tagscherer U., Chang A.Y. Beyond catch-up – can a new innovation policy help China overcome the middle income trap? *Science and Public Policy*. 2017. Vol. 44 (5). P. 656–669. DOI: https://doi.org/10.1093/scipol/scw092

7. Mykhailova L. et al. Sustainable development of the Ukrainian agrarian sector: perspectives and challenges. *Problems and Perspectives in Management*. 2018. Vol. 16 (3). P. 28–39. DOI: https://doi.org/10.21511/ppm.16(3).2018.03

8. Механізми регулювання інтегрованого зернового ринку: монографія. / О.В. Нікішина; НАН України, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2014. 450 с. URL: https://surl.li/nlzpki

9. Panman A. How effective are informal property rights in cities? Reexamining the relationship between informality and housing quality in Dar es Salaam. *Oxford Development Studies*. 2021. Vol. 49 (3). P. 230–244. DOI: https://doi.org/10.1080/13600818.2020.1869927

10. Santeramo F.G. et al. Agri-food value chains and the global food dollar. *Food Policy*. 2024. Vol. 127. 102706. DOI: https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2024.102706

11. Tracking Progress on Food and Agriculture-related SDG Indicators 2025. Rome : FAO, 2025. URL: https://www.fao.org/sustainable-development-goals-data-portal

12. Graziano M., Giorgi A., Feijoó C. Multiple stressors and social-ecological traps in Pampean streams (Argentina): A conceptual model. *Science of the Total Environment*. 2021. Vol. 765. 142785. DOI: https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142785

13. Davila, F. Human ecology and food discourses in a smallholder agricultural system in Leyte, The Philippines. *Agric Hum Values* 37, 719–741 (2020). DOI: https://doi.org/10.1007/s10460-019-10007-6